

VILNIAUS PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS
REGIONINĖS GEOGRAFIJOS KATEDRA

A. Stanaitis, S. Stanaitis

Lietuvos gyventojų ir gyvenviečių geografija

**Programa geografijos specialybės studentams
(bakalaurams)**

VILNIUS 2004

Programa patvirtinta Regioninės geografijos katedros posėdyje,
2003 m. gegužės 29 d. protokolu Nr. 7

Recenzentas – dr. Darius Česnavičius

IVADAS

Lietuvos gyventojų ir gyvenviečių geografijos kursas – viena iš svarbiausių kompleksinio Lietuvos geografijos kurso sudėtinių dalių. Šis kursas toks pat svarbus, o gal net ir svarbesnis už tokias tradicines kurso dalis kaip gamtinė ar visuomeninė geografija. Juk gyventojai ir gyvenvietės ne tik reikšmingi geografinės aplinkos elementai, bet ir svarbiausi tautos ir valstybės išlikimo garantas.

Gyventojų ir gyvenviečių visokeriopas pažinimas, su jais susijusių aktualių problemų nagrinėjimas – svarbiausias kiekvienos visuomenės tikslas. Tik žinodami gyventojų įvairiapusių raidos procesus, galime prognozuoti tautos ateitį, jos išlikimo galimybes. Suprasdami gyvenamų vietų sistemos struktūrą, joje vykstančius procesus, galime suvokti būsimą Lietuvos ateities kraštovaizdį, jo regioninius ypatumus.

Gyventojų ir gyvenviečių geografijos kursas nėra dažnai skaitomo demografijos kurso analogas, nes jis daug platesnis ir sudėtingesnis. Jame kalbama ne tik apie natūralų gyventojų judėjimą ir jį sąlygojančius veiksnius, bet kartu gvildenami ir įvairiapusiai gyventojų ir gyvenviečių raidos klausimai: pateikiama istorijos ir jos pokyčių apžvalga, analizuojama teritorinė, tautinė ir socialinė gyventojų sudėtis, gyvenviečių tipai, jų paplitimas ir raida, pateikiamos demografinių procesų prognozės. Apibūdinant įvairius gyventojų ir gyvenviečių raidos procesus, ypač daug vietos skiriama regioniniams demografiniams rodikliams palyginti su kitų šalių duomenimis bei su po pasaulį pasklidusių lietuvių bendruomenių problemomis.

Teorinė bei praktinė kurso dalis grindžiama gyventojų buvusių surašymų bei dabartinės statistikos duomenimis. Ypač plačiai analizuojami 2001 m. gyventojų surašymo duomenys. Šių duomenų pagrindu rašomi kursiniai, bakalauriniai ir magistriniai darbai, rengiami moksliniai pranešimai. Teoriniai teiginiai pritaikomi praktikoje, kai kurie specifiniai tyrimai atliekami gyventojų geografijai skirtos praktikos metu.

Dieniniame skyriuje gyventojų ir gyvenviečių geografijai (kaip alternatyvai pasirinktam kursui) šeštame semestre skiriami 2 kreditai – 80 val. Tarp jų 24 val. tenka teorijai, 16 val. – praktiniams užsiėmimams, 40 val. – savarankiškam darbui. Atsiskaitymas – kontrolinis darbas ir egzaminas (suvestinis pažymys).

Neakivaizdinio skyriaus studentai šį kursą studijuoja 7-tame semestre. Kursui skirta 3 kreditai – 120 val.: 26 val. – teorijai, 18 val. – praktiniams darbams, 76 val. – savarankiškam darbui. Atsiskaitymas – kontrolinis darbas ir egzaminas.

Pateikta Gyventojų ir gyvenviečių geografijos kurso programa yra pakankamai plati, įvairiapusė, atitinkanti aukščiausius bakalaurio studijų reikalavimus. Vidutinio lygio studentams programos apimtį galima vienu trečdaliu sumažinti, atsisakant mažiau aktualių klausimų.

TEORINĖ DALIS

1 tema. Gyventojų ir gyvenviečių geografijos kurso objektas, tikslai ir uždaviniai

Gyventojų ir gyvenviečių geografijos vieta Lietuvos geografijos kurse, jos ryšys su gamtine ir visuomenine geografija. Gyventojų ir gyvenviečių geografijos objektas, tikslai, teorinė ir praktinė kurso reikšmė. Svarbiausios šio kurso struktūrinės dalys. Kurso ryšys su mokykline geografija: apimtis ir reikšmė. Kurso vieta bakalauro studijų programoje.

Šio kurso ryšys su kitais mokslais: ekonomika, demografija, antropologija, etnografija, politologija, etnogeografija, sociologija, statistika ir kt. Svarbiausi gyventojų ir gyvenviečių geografijos uždaviniai: bendras visuomenės lavinimas, teorinio ir praktinio pobūdžio uždaviniai.

2 tema. Gyventojų ir gyvenviečių pažinimo raida iki XX a.

Pirmosios žinios apie Lietuvos gyventojus ir gyvenvietes, jų paplitimą. Baltai, jų vieta indoeuropiečių kalbų šeimoje. Pirmosios žinios apie baltų gentis: prūsus, jotvingius, kuršius, lietuvius, sėlius ir kt., jų gyvenamą teritoriją. Baltų gyvenamos erdvės kaita pirmame mūsų eros tūkstantmetyje.

Lietuvos gyventojai ir gyvenvietės viduramžiais. Lietuvos gyventojai kunigaikščių Mindaugo, Gedimino, Algirdo-Kęstučio ir Vytauto laikais. Lietuvių skaičiaus sumažėjimas dėl kryžiuočių agresijos. Pirmieji daliniai gyventojų surašymai, jų reikšmė. Gyventojų ir gyvenviečių raida XVI–XVIII a.: lietuvių gyvenamosios erdvės mažėjimas ir to priežastys. 1790 m. LDK gyventojų surašymas, jo reikšmė. Svarbiausi rezultatai.

Gyventojų ir gyvenviečių raida XIX a. Rusų mokslininkų tyrimai, jų duomenys apie Lietuvos gyventojus. Mažosios Lietuvos gyventojai, jų kaita iki XX a. Mažosios Lietuvos gyventojų skaičiaus ir gyvenamosios erdvės mažėjimo svarbiausios priežastys.

3 tema. Gyventojų ir gyvenviečių pažinimo raida XX a.

1897 m. gyventojų surašymas, jo reikšmė, svarbiausi rezultatai. Gyventojai ir gyvenvietės XX a. pradžioje. 1923 m. gyventojų surašymas, svarbiausi rezultatai. 1925 m. Klaipėdos ir 1931 m. Vilniaus krašto gyventojų surašymas. Gautų rezultatų vertinimas.

Geodemografiniai tyrimai ir jų rezultatai Nepriklausomoje Lietuvoje. Demografinė situacijos eiga ir jos vertinimas. Einamoji tuometinė gyventojų apskaita. K. Pakšto, S. Tarvydo, A. Rimkos ir kitų autorių darbai. Demografinė literatūra.

Gyventojų ir gyvenviečių tyrimai po Antro pasaulinio karo, jų rezultatai. S. Vaitiekūno, V. Stankūnienės, J. Zagorsko, P. Adlio ir kt. darbai. 1959, 1970 ir 1989 m. gyventojų surašymai, svarbiausi rezultatai. Demografinė literatūra.

2001 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas. Surašymo duomenų analizė. Dabartinė einamoji gyventojų ir gyvenviečių apskaita. Statistikos departamento demografiniai leidiniai. Žymiausi gyventojų ir gyvenviečių tyrėjai ir jų darbai.

4 tema. Lietuvos žmonių skaičiaus sumažėjimas XIX–XX a.

Ankstyvoji Lietuvos gyventojų emigracija. Žmonių išvykimas XIX a., jo priežastys. Gyventojų emigracija iš Nepriklausomos Lietuvos. Svarbiausios priežastys. Lietuvos gyventojų emigracijų iki Antro pasaulinio karo dydis ir kryptys. Emigracijų bangos, jų apibūdinimas.

Gyventojų trėmimai XX a. Lietuvių skaičiaus sumažėjimas Pirmo pasaulinio karo metais. Žmonių skaičiaus sumažėjimas Antro pasaulinio karo, pokario (1941 m. trėmimai) bei nacių okupacijos metais. Gyventojų pasitraukimas į Vakarų 1944 m. Pokario metų trėmimai.

Lenkų tautybės žmonių emigracija 1945–1946 ir 1957–1958 m. Gyventojų emigracija iš Klaipėdos krašto. Žydų išvykimas sovietinės okupacijos metais.

Gyventojų išvykimas po Nepriklausomybės atkūrimo. Svarbiausios emigracijos kryptys, apimtis, priežastys. Emigracijos pasekmės Lietuvai.

5 tema. Gyventojų skaičiaus ir teritorinio pasiskirstymo kaita

Gyventojų skaičiaus kaitos iki XX a. bendrieji bruožai. Nedidelis gyventojų skaičiaus padidėjimas pirmoje XX a. pusėje. Tokios kaitos priežastys bei pokyčiai atskirais dešimtmečiais.

Gyventojų skaičiaus kaita XX a. antroje pusėje. Pokyčiai atskirais dešimtmečiais. Skirtingos kaitos priežastys. Gyventojų skaičiaus sumažėjimas po Nepriklausomybės atkūrimo. Svarbiausios sumažėjimo priežastys.

Regioniniai gyventojų skaičiaus pokyčiai XX a., ypač po Antro pasaulinio karo. Kaitos bruožų bendrumas Aukštaitijoje, Žemaitijoje, Dzūkijoje ir Sūduvoje. Pokyčiai didžiuosiuose Lietuvos miestuose.

Gyventojų tankumas ir jo kaita XX a. Skirtingi tankumo pokyčiai atskirose Lietuvos dalyse, rajonuose, didžiuosiuose miestuose. Tokios kaitos priežastys.

6 tema. Kaimo gyventojai ir jų skaičiaus kaita

Kokie žmonės laikomi kaimo gyventojais? Kaimo gyventojų skaičiaus kaitos iki XX a. bendrieji bruožai. Kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimas XX a. pirmoje pusėje. Tokios kaitos priežastys. Spartus kaimo gyventojų mažėjimas XX – to amžiaus antroje pusėje. Svarbiausios tokio mažėjimo priežastys.

Regioniniai kaimo gyventojų kaitos skirtumai. Kaimo gyventojų skaičiaus kitimas Aukštaitijoje, Dzūkijoje, Sūduvoje, Žemaitijoje, atskirose savivaldybėse. Skirtingos kaitos priežastys. Kaimo gyventojų kaitos specifika priemiestiniuose rajonuose.

Kaimo gyventojų skaičiaus kaitos ypatumai atskirais XX a. antros pusės dešimtmečiais. Skirtingos kaitos priežastys. Kaimo gyventojų skaičiaus kaita ir teritorinė sklaida po Nepriklausomybės atkūrimo. Tokių pokyčių priežastys.

Kaimo gyventojų tankumas. Jo kaitos bendrieji bruožai. Gyventojų tankumo kaitos regioniniai ypatumai. Skirtingos kaitos priežastys. Kaimo gyventojų tankumo žemėlapis.

7 tema. Miesto gyventojai ir jų skaičiaus kaita

Pirmieji Lietuvos miestai ir jų gyventojai. Miestų ir jų gyventojų skaičiaus kaita iki XX a. Miestų lokalizacijos ypatumai. Spartus miesto gyventojų skaičiaus augimas XX a., ypač antroje jo pusėje. Tokio augimo priežastys ir pasekmės.

Lietuvos ir atskirų jos regionų urbanizacijos lygis. Urbanizacijos lygis apskrityse ir savivaldybėse. Urbanizacijos lygio žemėlapis. Miesto gyventojų skaičiaus kaita atskirais XX a. antrosios pusės dešimtmečiais. Regioniniai skirtumai, jų priežastys. Miesto gyventojų skaičiaus mažėjimas po Nepriklausomybės atkūrimo. Tokios kaitos priežastys.

Miestų klasifikacija pagal gyventojų skaičių: maži, vidutiniai, dideli, stambūs. Atskirų miestų grupių gyventojų apibūdinimas ir kaita.

Stambių miestų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio) gyventojų skaičiaus kaita XX a.. Tokios kaitos pobūdis atskirais dešimtmečiais. Skirtingos kaitos priežastys. Stambių miestų įtaka Lietuvos gyventojų teritorinei raidai.

8 tema. Natūralus gyventojų judėjimas, jį lemiantys veiksniai

Natūralus gyventojų judėjimo samprata. Svarbiausi veiksniai, įtakoiantys natūralų gyventojų judėjimą. Gimstamumas, jo kaita XX a. Gimstamumo kaita atskirais XX a. antrosios pusės dešimtmečiais. Gimstamumo mažėjimo priežastys. Gimstamumas tarp miesto ir kaimo gyventojų, regioniniai skirtumai. Dabartinio gimstamumo žemėlapis.

Gyventojų mirtingumas, jo kaita XX a. Mirtingumas tarp miesto ir kaimo gyventojų, regioniniai skirtumai. Dabartinio mirtingumo žemėlapis. Svarbiausios gyventojų mirties priežastys. Mirtingumo kaita atskirais XX a. antrosios pusės dešimtmečiais. Naujagimių mirtingumas, jo samprata, regioniniai skirtumai.

Natūralus gyventojų priaugis, jo kaita XX a. ir atskirais dešimtmečiais. Dabartinis natūralus gyventojų priaugio žemėlapis. Miesto ir kaimo gyventojų natūralus priaugis, jo kaita, regioniniai skirtumai. Stambiausių miestų įtaka natūraliam gyventojų priaugiu.

9 Tema. Migracinis gyventojų judėjimas

Migracinio judėjimo samprata, rūšys. Migracinis judėjimas praeityje, jo dydis, kryptys, priežastys. Dabartinės vidinės ir išorinės gyventojų migracijos. Migracinio gyventojų judėjimo įtaka jų gyvenamoms teritorijoms: gyventojų natūraliam judėjimui, jų socialinei, tautinei sudėčiai, sudėčiai pagal amžių, lytį, išpažįtamą religiją.

Vidinės Lietuvos gyventojų migracijos, jų istorinė apžvalga. Svarbiausios vidinių migracijų kryptys, jas lemiančios priežastys. XX a. antrosios pusės vidinių migracijų apibūdinimas atskirais dešimtmečiais. Vidinių migracijų reikšmė teritoriniam gyventojų pasiskirstymui. Švytuoklinės migracijos, jų teritorinė sklaida.

Dabartinės išorinės gyventojų migracijos, jų kryptys, apimtys. Emigracija, jos dydis, kryptys, priežastys. Emigracijos įtaka ekonominei-socialinei raidai, teritorinei gyventojų sklaidai.

Imigracija, jos dydis, kryptys, priežastys. Imigracijos įtaka šalies ekonominei-socialinei raidai, demografiniams procesams, tautinei sudėčiai, teritorinei gyventojų sklaidai.

10 tema. Kai kurie gyventojus apibūdinantys rodikliai.

Gyventojų sudėtis, pagal lytį, jos kaita XX a., esamų skirtumų priežastys. Miesto ir kaimo gyventojų sudėtis pagal lytį, regioniniai skirtumai. Sudėties pagal lytį skirtumai atskirose gyventojų amžiaus grupėse, skirtumų priežastys.

Santuokos ir skyrybos, jų kaita pastaraisiais dešimtmečiais. Santuokų skaičiaus sumažėjimo priežastys. Svarbiausios skyrybų priežastys, jų įtaka natūraliam gyventojų judėjimui.

Vidutinė Lietuvos gyventojų šeima. Šeimos dydžio kaita XX a., to priežastys. Miesto ir kaimo gyventojų šeimų struktūra, regioniniai skirtumai.

Vaikų skaičius šeimoje. Vaikų skaičiaus šeimoje kaita XX a.. Priežastys, lėmusios 1–2 vaikų dydžio šeimas. Vaikų skaičius miesto ir kaimo gyventojų šeimose. Nesantuokiniai vaikai, jų skaičiaus didėjimo priežastys.

Demografinė politika, jos esmė, tikslai, uždaviniai. Svarbiausi efektyvios demografinės politikos veiksniai. Regioninės demografinės politikos būtinumas. Lietuvoje vykdomos demografinės politikos efektyvumas, rezultatai.

11 tema. Gyventojų sudėtis pagal amžių. Užimtumas

Gyventojų sudėtis pagal amžių. Pagrindinės gyventojų amžiaus grupės: vaikai ir paaugliai, darbingo amžiaus, vyresnio amžiaus žmonės. Gyventojų amžiaus grupių kaitos tendencijos pastaraisiais dešimtmečiais. Amžiaus grupių skirtumai tarp miesto ir kaimo žmonių. Regioniniai gyventojų amžiaus ypatumai.

Vidutinė gyventojų gyvenimo trukmė, jos kaita. Skirtumai tarp miesto ir kaimo žmonių gyvenimo trukmės, priežastys. Vyrų ir moterų skirtingos vidutinės gyvenimo trukmės priežastys. Gyvenimo trukmės, kaip integruoto rodiklio, reikšmė.

Seniausi Lietuvos gyventojai, jų teritorinis pasiskirstymas. Sąlygos, lėmusios ilgą amžiškumą. Seniausių gyventojų sudėtis pagal lytį. Vidutinis gyventojų amžius, jo kaita, regioniniai skirtumai.

Darbo jėgos samprata. Darbingi gyventojai, jų teritorinė sklaida, užimtumas. Ekonomiškai aktyvūs gyventojai. Ūkio ir kultūros šakos, kuriose dirba daugiausiai žmonių. Bedarbiai, jų paplitimas. Nedarbo priežastys. Darbo biržos ir jų vaidmuo.

12 tema. Socialinė ir profesinė gyventojų sudėtis. Išsilavinimas.

Socialinė gyventojų sudėtis, jos kaita XX a.. Svarbiausios socialinės gyventojų grupės: darbininkai, tarnautojai, amatininkai, valstiečiai, verslininkai ir kt. Socialinių gyventojų grupių kaita XX a. Dabartinė socialinė miesto ir kaimo gyventojų sudėtis, jos kaitos tendencijos.

Profesinė gyventojų sudėtis. Profesinės gyventojų sudėties kaitos tendencijos pastaraisiais dešimtmečiais. Labiausiai paplitusios profesijos, jų teritorinė sklaida, pokyčiai laikui bėgant. Miesto ir kaimo žmonių profesinės sudėties skirtumai. Gyventojų profesinės sudėties ypatybės tarp regionų.

Gyventojų išsilavinimas. Svarbiausios gyventojų išsilavinimo grupės, jų kaita XX a. Miesto ir kaimo gyventojų išsilavinimo lygis, regioniniai skirtumai. Bendrą vidurinį, profesinį ir aukštąjį išsilavinimą teikiančių mokyklų sistema, jų teritorinė sklaida.

Labiausiai išsilavinę žmonės, turintys mokslinius laipsnius ir vardus, jų teritorinė sklaida. Svarbiausios mokslinės veiklos kryptys, jų rezultatai.

13 tema. Tautinė gyventojų sudėtis ir jos kaita

Tautinės gyventojų sudėties kaitos istoriniai bruožai. Tautinė gyventojų sudėtis ir jos kaita pirmoje XX a. pusėje. Tautinės gyventojų sudėties pokyčiai po Antro pasaulinio karo ir pokario metais, juos lėmusios priežastys.

Tautinės gyventojų sudėties pakitimas atkūrus Nepriklausomybę. 2001 m. gyventojų surašymo tautinės sudėties duomenys. Miesto ir kaimo gyventojų tautinė sudėtis. Regioniniai tautinės gyventojų sudėties skirtumai. Tautybės ir pilietybės samprata.

Lietuviai – pagrindiniai krašto gyventojai. Lietuvių paplitimo regioniniai skirtumai, to priežastys. Tautinės mažumos: lenkai, rusai, baltarusiai, ukrainiečiai, žydai, totoriai ir kt. Tautinių mažumų atsiradimo istorija, dabartinis paplitimas, kaitos tendencijos.

Tautinių mažumų teisės ir pareigos. Svarbiausios tautinių mažumų politinės, visuomeninės, kultūrinės organizacijos, jų veikla. Tautinių mažumų švietimas. Konsoli-

dacijos ir asimiliacijos procesai, jų rezultatai. Naujos tautinės žmonių grupės dabartinėje Lietuvoje.

14 tema. Vilniaus ir Klaipėdos miestų tautinė gyventojų sudėtis

Vilniaus ir Klaipėdos miestų trumpa istorinės raidos apžvalga. Gyventojų skaičiaus kaita Vilniuje ir Klaipėdoje XX a. Sąlygos, lėmusios sudėtingą Vilniaus ir Klaipėdos miestų gyventojų tautinę sudėtį.

Tautinė Vilniaus miesto gyventojų sudėtis iki Pirmo pasaulinio karo. Tautinės sudėties pokyčiai lenkų okupacijos ir Antro pasaulinio karo metais. Gyventojų tautinės sudėties pakitimai po Antro pasaulinio karo. Didžiausios tautinės bendruomenės ir jų kaita. 2001 m. gyventojų surašymo duomenys. Gyventojų tautinės sudėties pokyčiai po Nepriklausomybės atkūrimo. Tautinė gyventojų sudėtis tarp skirtingo amžiaus žmonių grupių.

Klaipėdos miesto gyventojų tautinė sudėtis, jo kaita iki Antro pasaulinio karo. Tautinės gyventojų sudėties pokyčiai XX a. antroje pusėje. 2001 m. gyventojų surašymo rezultatai. Tautinės gyventojų sudėties kaitos priežastys. Svarbiausios miesto tautinės gyventojų bendruomenės, jų kaita. Tautinė gyventojų sudėtis tarp skirtingo amžiaus žmonių grupių.

15 tema. Gyventojų sudėtis pagal išpažįstamą religiją

Religijos svarba tautos ir valstybės gyvenime. Lietuvoje buvusių religijų istorinė raida. Gyventojų sudėtis pagal išpažįstamą religiją 1897 ir 1923 m. gyventojų surašymų duomenimis. Atskirų religijų išpažinėjų pokyčiai XX a. Religinė gyventojų autoidentifikacija 2001 m. gyventojų surašymo metu.

Dabartinės, daugiausia išpažinėjų turinčios religijos, jų paplitimas, regioniniai skirtumai. Tradicinės religinės bendruomenės Lietuvoje. Baltų tikėjimas (romuviečiai) – seniausia Lietuvos žmonių religija. Naujos (netradicinės) religinės bendruomenės, jų paplitimas.

Romos katalikai – pagrindinė Lietuvos gyventojų religija. Katalikybės teritorinė sklaida, regioniniai skirtumai, jų atsiradimo priežastys. Romos katalikų bažnyčios administracinė struktūra. Lietuvos, kaip katalikiškos valstybės, tarptautinis vaidmuo. Tikybos mokymas bendro lavinimo mokyklose.

Netikintys ir nenurodę tikybinės priklausomybės Lietuvos gyventojai, jų paplitimas, priežastys, lėmusios tokią jų autoidentifikaciją.

16 tema. Istorinė Lietuvos gyvenviečių raida

Pirmosios Lietuvos gyvenvietės, jų lokalizacija. Istoriniai kaimo gyvenviečių raidos bruožai. Valakų reformos įtaka kaimo gyvenviečių kaitai. Kaimo gyvenviečių raida XIX ir XX a. Priežastys, lėmusios gyvenviečių raidą.

Pagrindiniai kaimo gyvenviečių tipai: vienkiemiai, kupetiniai ir linijiniai kaimai, jų formos. Kaimo gyvenviečių istorinės raidos apžvalga. Bažnytkaimiai ir miesteliai, jų atsiradimas, paplitimas, vaidmuo kaimo gyvenviečių sistemoje. Žemės reformos įtaka kaimo gyvenviečių sistemos kaitai. Kolektyvizacijos ir melioracijos įtaka kaimo gyvenviečių sistemai. Etnografiniai kaimai ir jų paplitimas.

Miestai ir jų atsiradimas. Miestų istorinės raidos apžvalga. Miestai – tvirtovės ir jų vaidmuo krašto gyvenime. Viduramžių Lietuvos miestai, jų lokalizacija. Svarbiausi LDK miestai ir jų gyventojai. Ženklus miestų pagausėjimas XX a. pagausėjimo priežastys.

17 tema. Dabartinė Lietuvos gyvenviečių sistema

Miesto ir kaimo gyvenviečių išskyrimo kriterijai. Dabartinė kaimo gyvenviečių sistemos struktūra. Vienkiemiai, jų paplitimas, regioniniai skirtumai. Kupetinių ir gatvinių kaimų paplitimas. Buvusių ūkių centrinių gyvenviečių vaidmuo dabartinėje kaimų sistemoje. Šeimos ūkis – prioritetinga Lietuvos kaimo gyvenvietė.

Dabartinių kaimo gyvenviečių klasifikacijos: pagal dydį, institucinius požymius, geografinę padėtį, funkcijas ir kt. Kaimo gyvenviečių paplitimo žemėlapis, jo analizė, regioniniai skirtumai.

Dabartinė Lietuvos miestų sistema. Miestų klasifikacijos: pagal dydį, genezę, funkcijas, geografinę padėtį ir kt. Miestų paplitimo žemėlapis, regioniniai skirtumai. Miestų reikšmė politiniame ir ekonominiame šalies gyvenime. Miestai – pagrindiniai gyventojų aptarnavimo centrai. Galimi miestų sistemos pokyčiai. Būsimo Lietuvos administracinio suskirstymo įtaka esamai gyvenviečių sistemai.

18 tema. Gyventojų ir gyvenviečių raidos prognozės

Ateities gyventojų skaičiaus prognozės. Galima gimstamumo ir mirtingumo kaita. Natūralaus gyventojų prieaugio pokyčiai. Demografinės politikos perspektyva. Būsimas migracinis gyventojų judėjimas, įstojus į Europos Sąjungą, jo dydis ir kryptys. Imigracijos pavojus.

Galimi teritoriniai gyventojų pasiskirstymo pokyčiai. Ateities miesto ir kaimo gyventojai. Galima gyvenviečių, ypač kaimo, sistemos kaita. Regioniniai gyventojų paplitimo pokyčiai. Aglomeracijų atsiradimo galimybės. Vilniaus ir Kauno dipolis. Urbanizacijos ateitis.

Galimi gyventojų tautinės, socialinės sudėties, išsilavinimo, vidutinės gyvenimo trukmės pakitimai, gyventojų sudėties pagal lytį, amžių, religiją pokyčiai. Ekonomiškai aktyvių gyventojų darbo vietų kaita atskirose veiklos sferose. Bedarbystės problema, galimi jos mažinimo būdai.

Būsimo gyventojų bei gyvenviečių raidos tendencijų reguliavimo būdai. Visuomenės aktyvumo svarba.

19 tema. Lietuva Europoje ir pasaulyje pagal demografinius rodiklius

Lietuvos vieta Europoje pagal teritorijos dydį, gyventojų skaičių, tankumą, kaimo gyventojų skaičių (proc.), urbanizacijos lygį. Šių procesų kaitos tendencijų palyginimas.

Natūralaus gyventojų judėjimo procesų palyginimas: pagal gimstamumą, mirtingumą, natūralų prieaugį, amžiaus struktūrą, gyvenimo trukmę, šeimos dydį ir kitus demografinius rodiklius.

Ekonominės-socialinės gyventojų būklės palyginimas: BVP dydis, bedarbių skaičius, atlyginimų dydis, socialinės garantijos, pensijinis amžius ir pensijų dydis.

Visuomeninių-kultūrinių rodiklių palyginimas: tautinė gyventojų sudėtis, sudėtis pagal išpažįtamą religiją, tautinės mažumos, valstybinė kalba, išsilavinimo lygis ir t. t.

(Pagal išvardytus rodiklius galima palyginti Lietuvą ir nustatyti jos vietą pasaulio tautų bendruomenėje).

20 tema. Lietuviai plačiajame pasaulyje

Lietuvių paplitimas pasaulyje. Didžiausios lietuvių bendruomenės Europoje, Šiaurės ir Pietų Amerikoje, Australijoje, Azijos ir Afrikos šalyse, jų paplitimo priežastys. PLB (Pasaulio lietuvių bendruomenė), jos tikslai ir uždaviniai. Senųjų išėivių ir naujųjų išėivių bendruomenės, jų tarpusavio ryšiai. Lietuvių bendruomenių likimas įvairiose šalyse. Ryšiai su Lietuva ir jų reikšmė.

Etninių žemių lietuvių, jų paplitimas, gyvenamoji erdvė. Lietuviai etninėse žemėse: Lenkijoje, Baltarusijoje, Karaliaučiaus krašte. Lietuvių paplitimas Latvijoje, jų padėtis. Etninių žemių lietuvių ryšys su Lietuva, jų ateitis, išlikimo galimybės.

Užsienyje gyvenančių lietuvių visuomeninės-kultūrinės organizacijos, jų veikla, tikslai ir uždaviniai. Kalbos išsaugojimas – vienas iš svarbiausių tikslų. Švietimo, sielovados padėtis. Užsienio lietuvių bendruomenių raidos tendencijos.

Pasaulio lietuvių bendruomenių ryšiai su Lietuva, jų pagalba Lietuvai atkuriant Nepriklausomybę. Lietuvos parama pasaulio lietuvių bendruomenėms.

LABORATORINIAI IR PRAKTINIAI DARBAI

Laboratoriniai ir praktiniai darbai su kurso teorija turi sudaryti vienovę. Jų tikslas – įtvirtinti teorines žinias, sugebėti panaudoti statistinius duomenis, savarankiškai juos analizuoti. Pateiktas darbų sąrašas viršija jiems skirtą valandų skaičių, dėl to ne visus darbus būtina atlikti universitete. Dalį jų galima atlikti namuose ar mokyklose su vyresnių klasių mokiniais.

Galimų darbų tematika

1. Lietuvos gyventojų skaičiaus mažėjimas Antro pasaulinio karo ir pokario metais. Diagramos sudarymas, jos analizė.
2. Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita XX a. Pokyčių atskirais dešimtmečiais apžvalga.
3. Kaimo gyventojų teritoriniai pokyčiai XX a. antroje pusėje. Žemėlapių sudarymas.
4. Miesto gyventojų kaita atskirais XX a. antrosios pusės dešimtmečiais.
5. Natūralaus gyventojų judėjimo XX a. diagrama. Gyventojų gimimo, mirimo, natūralaus prieaugio kaita.
6. Gyventojų išorinių migracijų atskirais XX a. antrosios pusės dešimtmečiais dydžio ir krypties diagrama.
7. Savo regiono gyventojų amžiaus piramidės sudarymas, jos analizė.
8. Tautinės gyventojų sudėties 1959 ir 2001 m. kartoschemos: jų sudarymas ir apibūdinimas.
9. Vilniaus miesto gyventojų tautinės sudėties pokyčiai XX a. Kartoschemos sudarymas ir jos analizė.
10. Lietuvos gyventojų sudėtis pagal religiją. Lentelės ir kartoschemos sudarymas.
11. Lietuvos gyvenviečių tipai, jų teritorinis paplitimas. Atskirų gyvenviečių tipų planinių struktūrų apžvalga.
12. Kaimo gyvenviečių suskirstymas pagal dydį, remiantis 1959 ir 2001 m. duomenimis.
13. Dabartinė miestų sistema. Miestų suskirstymas pagal dydį ir geografinę padėtį.
14. Lietuvių paplitimo pasaulyje žemėlapių sudarymas, galimi jo pokyčiai ateityje.

KONTROLINIO DARBO TEMŲ SĄRAŠAS

1. Gyventojų ir gyvenviečių objektas, tikslai ir uždaviniai
2. Baltų gentys ir jų gyvenama erdvė antro tūkstantmečio pradžioje
3. Istorinė Lietuvos gyventojų apžvalga (LDK metais)
4. 1791 m. gyventojų surašymas ir jo rezultatai
5. Daliniai ir visuotini gyventojų surašymai Lietuvoje
6. Žymiausi Lietuvos gyventojų tyrėjai ir jų darbai
7. Lietuvos gyventojų skaičiaus sumažėjimas dėl emigracijos
8. Lietuvos gyventojų trėmimai ir areštai XX a. viduryje
9. Gyventojų skaičiaus sumažėjimas Antro pasaulinio karo ir pokario metais
10. Gyventojų teritorinio pasiskirstymo pokyčiai XX a.
11. Kaimo gyventojų teritorinė kaita XX a.
12. Miesto gyventojų skaičiaus dinamika po Antro pasaulinio karo
13. Vilniaus miesto gyventojų skaičiaus raida XX a.
14. Gimstamumas ir jo kaita XX a.
15. Gyventojų mirtingumas ir jo priežastys
16. Natūralaus gyventojų prieaugio kaita XX a.
17. Vidinės gyventojų migracijos, jų kryptys ir dydis
18. Išorinės gyventojų migracijos ir jų reikšmė
19. Santuokos ir skyrybos, jų paplitimas ir kaita
20. Lietuvos gyventojų šeima ir jos raidos tendencijos
21. Demografinė politika, jos rezultatai
22. Gyventojų sudėtis pagal amžių ir jos kaita
23. Ilgaamžiai Lietuvos gyventojai
24. Bedarbiai, jų paplitimas, įdarbinimo galimybės
25. Socialinė ir profesinė gyventojų sudėtis
26. Gyventojų išsilavinimas ir jo kaita
27. Tautinė gyventojų sudėtis, jos pokyčiai atkūrus Nepriklausomybę
28. Vilniaus ir Klaipėdos miestų gyventojų tautinė sudėtis
29. Lietuvos lenkai, jų atsiradimas ir teritorinis paplitimas
30. Lietuvos rusai, jų atsiradimas ir teritorinis paplitimas
31. Lietuvos gyventojų sudėtis pagal išpažįstamą religiją
32. Romos katalikai, jų paplitimas
33. Lietuvos žydai ir jų likimas
34. Lietuvos totoriai, jų atsiradimas ir paplitimas
35. Lietuvos karaimai
36. Baltų tikėjimas – seniausia religija Lietuvoje

37. Naujosios Lietuvos gyventojų religijos
38. Tradicinės Lietuvos gyventojų religijos
39. Vienkiemiai, jų atsiradimas ir paplitimas
40. Kaimo gyvenviečių tipai ir jų raida
41. Miesteliai ir jų vaidmuo kaimo gyvenviečių sistemoje
42. Kaimo gyvenviečių pokyčiai po Antro pasaulinio karo
43. Etnografiniai kaimai ir jų paplitimas
44. Viduramžių Lietuvos miestai
45. Dabartinė Lietuvos kaimo gyvenviečių sistema
46. Miestų sistema, jų suskirstymas pagal dydį ir funkcijas
47. Lietuvos gyventojų ir gyvenviečių raidos problemos
48. Lietuva tarp Europos šalių pagal demografinius rodiklius
49. Lietuvių paplitimas pasaulyje
50. Etninių žemių lietuviai ir jų problemos

REKOMENDUOJAMA LITERATŪRA

1. Adlys P., Ambrozaitienė D. *2001 metų surašymas : pirmieji rezultatai* // Lietuvos ūkis. – 2002, Nr. 9 –12, p. 15–19.
2. Centrinė statistikos valdyba prie TSR Ministrų Tarybos. *1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys*. – 1963, Vilnius.
3. Lietuvos Respublika. Centrinis statistikos biuras. Lietuvos gyventojai. *1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys*. – Kaunas.
4. Lietuvos valstybinis statistikos komitetas. *Pagrindiniai 1989 metų gyventojų surašymo duomenys*. – 1990, Vilnius.
5. Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, demografinių tyrimų centras. Lietuvos gyventojai : 1990–2000. – 2002, Vilnius.
6. Lietuvos FSJ. *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – 1995, Vilnius.
7. Motuzaitė G. Ežerų polinės gyvenvietės Lietuvoje // Mokslas ir gyvenimas. – 2002, Nr. 10, p. 20–21, 31.
8. Rupas V., Vaitiekūnas S. Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės. – 1980, Vilnius.
9. Stanaitis A., Adlys P. Lietuvos TSR gyventojai. – 1973, Vilnius.
10. Stanaitis S. Dzūkijos nacionalinis parkas : kaimai ir gyventojai. – 2001, Vilnius.
11. Stanaitis A. Gyventojų skaičiaus ir tautinės sudėties pokyčiai atkūrus Nepriklausomybę // Mokslas ir gyvenimas. – 2003, Nr. 1, p. 14–17.
12. Stanaitis A. Tautiniai pokyčiai Vilniaus mieste XX a. antroje pusėje // Geografija.

- 2003, Nr. 39 (1).
13. Stanaitis S. Aukštaitijos nacionalinis parkas : kaimai ir gyventojai. – 1998, Vilnius.
 14. Stanaitis A. Demografinė Baltijos šalių krizė // Mokslas ir technika. – 2002, Nr. 1, p. 24–25.
 15. Stankūnienė V. *Demografinių procesų valdymas. Teorija ir patyrimas.* – 1995, Vilnius.
 16. Stankūnienė V. ir kt. *Gimstamumas ir šeima. Demografinis požiūris.* – 1999, Vilnius.
 17. Stankūnienė V. ir kt. *Lietuvos gyventojų prognozės 2000–2020.* – 1998, Vilnius.
 18. Statistikos departamentas. Gyventojų surašymai Lietuvoje. – 2000, Vilnius.
 19. Statistikos departamentas. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybą. – 2002, Vilnius.
 20. Statistikos departamentas. Alytaus apskrities kaimo gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai. – 2002, Vilnius.
 21. Statistikos departamentas. Kauno apskrities kaimo gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai. – 2002, Vilnius.
 22. Statistikos departamentas. Demografijos metraštis 2001. Kasmetiniai leidiniai. – 2002, Vilnius.
 23. Statistikos departamentas. Lietuvos statistikos metraštis 2002. Kasmetiniai leidiniai. – 2002, Vilnius.
 24. Statistikos departamentas. Lietuvos apskritys. Ekonominė ir socialinė raida 2001. Kasmetiniai leidiniai. – 2002, Vilnius.
 25. Statistikos departamentas. Klaipėdos apskrities kaimo gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai. – 2003, Vilnius.
 26. Vaitiekūnas S. Gyvenviečių geografija. – 1989, Vilnius.
 27. Vaitiekūnas S., Valančienė E. Lietuvos geografija. – 1998, Vilnius.
 28. Internetiniai puslapiai:
www.std.lt
www.socmin.lt
www.popin.ivi.lt
www.genocid.lt
www.mlrt.lt
www.is.lt/tmid

Turinys

ĮVADAS	3
TEORINĖ DALIS	4
LABORATORINIAI IR PRAKTINIAI DARBAI	12
KONTROLINIO DARBO TEMŲ SĄRAŠAS	13
REKOMENDUOJAMA LITERATŪRA	14

A. Stanaitis, S. Stanaitis

LIETUVOS GYVENTOJŲ IR GYVENVIEČIŲ GEOGRAFIJA

Programa geografijos specialybės studentams (bakalaurams)

Redagavo R. Asakavičiūtė

Maketavo D. Petrauskas

Tir. 150 egz. 1 sp. l. Užsak. Nr. 04-068

Išleido Vilniaus pedagoginis universitetas, Studentų g. 39, LT-08106, Vilnius

Maketavo ir spausdino VPU leidykla, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111, Vilnius

Kaina sutartinė